ALTERNATOR
Misliti znanost.

Kje je Rižana?

9. 9. 2021

Number: 39/2021

Author:

- Nataša Rogelja Caf

Foto: Jaka Ivančič

***Z reko je tako. Kar se je zgodilo zgoraj, boš videl spodaj, kar delamo danes bodo vidli jutri. Recimo tisto izlitje kerozina pri Hrastovljah pride povsod, gre pod zemljo, ne! In že prej so ble nesreče. Enkrat se je šleper z bananami zvrnil pri Rižani, cel šleper banan, so banane plavale po reki, Bonita banane in smo jih lovili!* (julij 2020, pogovor z ribičem iz Ribiške družine Koper)**

Raziskovati reko, misliti reko, hoditi z reko in pisati o reki je skorajda detektivsko početje. *Kar se je zgodilo zgoraj, boš videl spodaj, kar delamo danes, bodo vidli jutri*, preteklost pa je neizbežno vtisnjena v sedanjost in prihodnost, posredno ali neposredno, očitno in manj očitno, skrita ali razkrita. Ko smo vročega julijskega jutra raziskovalke, vključene v projekt »Doživljanje vodnih okolij in okoljskih sprememb v Albaniji, Srbiji in Sloveniji«, ob izviru Rižane razgrnile stare zemljevide reke in kasneje primerjale svoje izkušnje hoje s spomini, izkušnjami in izsledki sogovornikov, ki živijo ob reki, z njo in od nje, je bil preplet (ne)vidnih časovnih, prostorskih in socialnih indicev, idej in izkušenj reke, tistih, ki so se zgodile včasih, zgoraj ali spodaj, več kot očiten. Podobno kot reko sem si tudi raziskavo o reki in z njo začela predstavljati kot pretakajočo se in nikoli končano obliko, ki meandrira med skritimi, manj skritimi in razkritimi indici, preči časovna obdobja, kot tudi vijuga med odprtimi vprašanji, ki zahtevajo nedokončne odgovore in veliko mero intuicije, te, tako zelo neznanstvene vrline, ki včasih poveže nepovezljivo in s tem razkrije samoumevno. Etnografski hodinar ob štirinajstkilometrski strugi od izvira do izliva Rižane, nadgrajen z delavnico pisanja esejev, je služil kot prvi vhod v raziskavo o Rižani, ki je kasneje meandrirala še med ZOOM diskusijami in predavanji, (ne)spletnimi intervjuji, arhivskih raziskovanjem in povezovanjem indicev. Esej kot prva materializacija raziskovalne izkušnje in prostor nadaljnjega dialoga je prevzel obliko »spolzke metode«, podobne reki, ki seže onkraj dokaza, v svet slutenj in predvidevanj, kot uvodna metoda, ki nam je pomagala razpreti misli in poglede.

Ob izviru smo si najprej ogledale različne starejše zemljevide Rižane, ki jih je pripravila geodetka Urša Kanjir, objavljene v knjigi *Kartografski zakladi slovenskega ozemlja* (https://giam.zrc-sazu.si/sl/publikacije/kartografski-zakladi-slovenskega-ozemlja#v) – in primerjale današnje predstave Rižane z modeli, razprostrtimi pod našimi nogami, kasneje tudi naše izkušnje »prehojene« reke s črto, zarisano na kartah. Srž raziskovanja (tudi vsakdanjega) je primerjanje, smo ugotavljale, srž razumevanja pa je najverjetneje preseganje primerjav, nekakšna harmonizacija večglasnosti, četudi protislovnih. Reka je bila na večini omenjenih zemljevidov vrisana večja kot na sodobnejših kartah (na zemljevidu iz leta 1562 seže Rižana do Spodnje Kranjske), tudi veliko večja, kot smo jo izkusile same ali kot sem si jo drznila zamisliti. Tudi sodobnejše karte Rižane, čeprav so Rižano risale dosti manjšo in v skladu z današnjimi predstavami realnosti, niso ustrezale mojim večkratnim izkušnjam hoje ob reki. Antropolog Tim Ingold v knjigi *The Perception of the Environment* (https://www.taylorfrancis.com/books/mono/10.4324/9780203466025/perception-environment-tim-ingold) govori o »kartografski iluziji« in opisuje moč metodologije hoje po prostoru, ki (lahko) briše in reflektira kartografske iluzije iz zornega kota telesne izkušnje prostora. Velikost vrisane reke najbrž ni pričala zgolj o njeni predvideni velikosti, kot je bržkone govorila o tedanjih prostorskih predstavah, tehnikah prenosa sveta v dvodimenzionalno obliko zemljevida in družbeni pomembnosti te reke, ki se je meni zdela neznatna, izčrpana, stisnjena med železnico in ceste in v spodnjem delu, ob izlivu, pohojena z vozliščem cest in infrastrukturo Luke Koper.

Ob izlivu Rižane, foto: Ana Jelnikar

Ob izlivu, ujeta med pomole, ceste, vonj izpušnih plinov in vročino poletnega popoldneva, sem se ozrla nazaj proti Serminu in si poskušala predstavljati, kako je delta Rižane izgledala pred sodobnimi infrastrukturnimi posegi, če bi reko opazovala v daljni preteklosti, ob sončnem zahodu, z vrha tega osamelega griča, prazgodovinske in zgodnjerimske naselbine v severozahodni Istri. Nekdo je namreč zagotovo opazoval ta prizor in nekdo je reko že »urejal« daleč pred nami, pričevalci 20. in 21. stoletja. Območje podvodnega pregleda struge reke Rižane pri Serminu je v arheoloških raziskavah namreč razkrilo marsikatere indice preteklosti, med drugim tudi pretekle infrastrukturne posege, hrastove in borove pilote, ki so »najverjetneje služili bodisi kot utrditev bankine ali pa za privez« (Gaspari in Erič 2005 (https://www.academia.edu/7203053/_SPA_13_River_Ri%C5%BEana_Koper_Ri%C5%BEana_Poro%C4%8Dilo_o_podvodnih_arheolo%C5%A1kih_raziskavah_struge_Ri%C5%BEane_na_obmo%C4%8Dju_v). A vendar, četudi se strinjamo, da so posegi v/ob/z reko obstajali »od nekdaj«, je obdobje povečanega človeškega vpliva specifično tako za reko kot za današnje raziskave o rekah in vodah, kot tudi za tiste, ki bivajo ob reki in z njo. V knjigi *Manifesto for Living in the Athropocene* (https://www.jstor.org/stable/j.ctv1r787bz) Katherine Gibson in sodelavci pišejo, da živeti (in raziskovati) v antropocenu pomeni povabilo k razmisleku, kako živeti s prostorom, kako ostati pri tem radovedni, odprti, prilagodljivi, odzivni in odgovorni. Morda pomeni tudi povabilo k ohranjanju veščine zamišljanja prihodnosti in preteklosti v nestabilnem trenutku sedanjosti. Indici preteklosti in sedanjosti, pomešani s sedanjimi opažanji, tisti manj očitni, bodisi prostorsko ali časovno odmaknjeni našemu pogledu in izkušnji, so prišli na dan tudi ob enem izmed predavanj o Rižani, ki ga je pripravil geograf Aleš Grlj, opazujoč zemljevide, modelne prikaze in satelitske posnetke. Tu se je reka zopet povečala, postala je pomembna, čeprav skrita, bodisi v podzemlju ali pa v rezervoarjih rižanskega vodovoda Koper, ki je skozi sistem cevi, rezervoarjev, črpalk in čistilnih postaj vodil vodo do obalnih občin, do pip, kozarcev, teles in vrtov. Kot bi se pogled obrnil. Opazujoč skozi hojo je reka delovala izžeta, opazujoč »od daleč«, skozi daljinsko zaznavanje, modele hidrologov ali infrastrukturo vodovoda, je imela reka drugo življenje. Bolj kot nevidna reka ali »reka duh«, o kateri pišejo Tricia Toso in sodelavci (https://www.anthropocenes.net/article/id/662/) na primeru danes skorajda neobstoječe, zgolj v sledeh vidne reke St. Lawrence v Montrealu, bi Rižano lahko opisala kot izmikajočo se in izmuzljivo reko, (ne)prisotno tu in tam, zdaj in nekoč, poleti in pozimi, zgoraj in spodaj, v strugi in ceveh, podzemlju, površju in nadzemlju, spominih in izkušnjah. V obeh primerih, tako Rižane kot reke St. Lawrence, pa se lahko strinjamo, da nam reka pušča sledi, nam namiguje in nas spodbuja, da ob raziskavi uporabimo najrazličnejše metodološke prijeme, ki naj sežejo onkraj časovnih, prostorskih in racionalno-objektivnih iluzij. Prav ta izkušnja izmuzljivosti (tudi v smislu oblike, saj reka ni zgolj črta) in (utripajoče) odsotnosti vodi k nadaljnjim premislekom. Če izkušnja odsotnosti, kot pišejo Toso in sodelavci, od nas zahteva oblikovanje zavez s preteklostjo in prihodnostjo, pa izkušnja izmuzljivosti poleg refleksije ohranjanja zahteva tudi premisleke o povezanosti z nevidnim prisotnim (npr. podzemljem, rezervoarji in cevmi ali prebavnim sistemom), ki ni samo stvar preteklosti ali prihodnosti, temveč vedno znova odtečene in vračajoče se sedanjosti, npr. kozarca vode, ki si ga po pohodu ob reki natočimo v Ankaranu, da si v poletnem večeru potešimo žejo. Vode v kozarcu ni več, čeprav še vedno je in še bo. Morda tudi povezanosti z neizrečenim prisotnim. Zdi se, da lahko metoda pisanja raziskovalnih esejev v igro privabi prav te neizrečene podrobnosti, ki se na terenu kažejo posredno, skozi vzdušje, občutke, slutnje in samoumevnosti.

Zgornji tok Rižane, foto: Ana Jelnikar

Kljub »kartografskim iluzijam« – modelom sveta, ki nastajajo v preseku vsakokratnih znanstvenih dognanj in danih tehnoloških možnosti – pa kartografski modeli pomagajo razumeti »prisotnost nevidnega«, tistega, česar hodeč ob reki ne moremo zaznati, razkrivajo pa tudi načine znanstvenega zamišljanja sveta, vpetost določenih znanstvenih disciplin v širši družbeni sistem kot tudi doseg in vpliv tehnologije. Z metodami daljinskega zaznavanja tako npr. zajemamo prostorske podatke o površju (in objektih na površju), ne da bi pri tem prišli v neposreden stik s površjem, saj zaznavamo in zapisujemo odbito ali sevano elektromagnetno valovanje. Vse to od nas zahteva posebno vrsto razumevanja, zaznavanja in znanja, kot tudi veliko mero zaupanja tehnologiji. Gre za nekakšno *dotikanje s svetlobo*, kot antropologinja Andrea Ballestero poetično in hkrati povedno opiše tehnologijo satelitskih posnetkov in algoritmov za njihovo analizo, uporabljenih v raziskovanju in zaznavanju kostariških vodonosnikov (2019 (https://www.semanticscholar.org/paper/Touching-with-Light%2C-or%2C-How-Texture-Recasts-the-of-Ballestero/1d7494fb65fc7b22cf143a5983f9c808e03c8ab6)). Rižana se nam skozi hidromorfologijo zopet zariše nekoliko drugače, modelni prikazi se vpišejo na, skozi in okoli naših (ne)izkušenj, ne kot nalaganje plasti, temveč bolj kot pronicanje vode, ki ustvarja vedno nove oblike na osnovi prejšnjih. Zdi se, da nam hidromorfološki pogled razkrije dolgočasovnost in širokoprostornost porečja, govori o reki onkraj modre črte na zemljevidu in onkraj vode ob naših korakih, v svojem pogledu je osredotočena bolj na mehanične vidike, zgodovinsko tesno prepletena z utilitarnimi cilji (npr. meritve pretokov za gospodarske potrebe, predvidevanja o idealnem strmcu …), v zadnjih desetih letih pa gradi svoja razumevanja v tesnem prepletu s tehnologijo, njenimi zmožnostmi in omejitvami. Kaj, če bi/bo obstajala tehnologija, ki ji bi/bo uspelo prebiti čas, ki bi/bo kot časovni stroj zaznala preteklost in prihodnost s svojimi tipalkami?

Ob pogovorih in skozi arhivsko in spletno brskanje tipam naprej in reko z mislimi dosežem skozi besede biologov, katerih oči so uprte v mikrokozmos vode, v suspendirane delce, hranilne snovi, perifitone, polutante in bakterije, mestoma podoben okoljevarstvenemu govoru, zaskrbljen, a v svojih tezah natančnejši in manj aktivističen, razlagajoč svet skozi leče mikroskopa. Rižana znotraj biološkega govora ni obravnavana le kot tista, ki je ogrožena, temveč tudi kot pomemben dejavnik onesnaženja v Tržaškem zalivu (Turk idr. 2007 (https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-1LBP8HBL)). Reka spira in nosi. Zavrtam tudi v arhivsko gradivo in se pomudim pri zgodovini vodovodne infrastrukture, ki nikakor ni zgolj recentna. Vodnjaki, arheološke najdbe cevi, akvadukti in fontane, poročila o boleznih, povezanih s pomanjkanjem ali onesnaženjem, pričajo o neprekinjenih človeških naporih (in težavah) pri oskrbovanju z vodo na istrskem polotoku. Zdi se, da je zgodovina razvoja današnje slovenske obale, rast prebivalstva, objektov in dejavnosti v neposredni relaciji z izgradnjo rižanskega vodovoda leta 1935. Hodim naprej in pred seboj razgrnem skico vodarne, recentno, moderno, v prihodnost zagledano. Pogled na načrt vodovodne infrastrukture in potop v nadzorne plošče ekranov Rižanskega vodovoda deluje kot izsek iz futurističnega filma. Natočim si kozarec vode in pogledam fotografije s hodinarja. Sedanjost – pogled na zajetje, pipa, iz katere priteče voda, in odtok – delujejo samoumevno, skorajda nevidno, čeprav prisotno. Mojo pozornost prav tako ujamejo zunajekspertni, a za antropologijo nič manj povedni viri, npr. besede aktivistov in okoljevarstvenikov, njihova dejanja in prostorske intervencije. Po ogledu starih zemljevidov Istre in Rižane se namreč pomudimo v eni takšnih intervencij, v labirintu, ki ga je leta 2006, na dan poletnega solsticija ob izviru Rižane, postavilo združenje Zelena Primorska. Labirint stoji nedaleč od romarske cerkvice Marijinega vnebovzetja iz 16. stoletja in na mestu prizorišča Rižanskega placita, zgodovinskega shoda iz leta 804, na katerem naj bi uredili sporne odnose med staroselci in slovanskimi priseljenci. V nogi table, ki opisuje labirint, postavljen po vzoru labirinta iz cerkve Notre-Dame de Chartres, piše: *SOS za reko Rižano*. Ponovno, opremljena z osnovami hidromorfologije, si poskušam predstavljati, kakšna bi delta Rižane izgledala brez antropogenih vplivov? Slano močvirje, polno komarjev, območje, ki se ga je starejša naselitev flišne Istre v loku izognila zaradi neprimernega vlažnega sveta rečnih dolin Rižane in Badaševice (Plut 1979 (https://books.google.si/books/about/Geografske_zna%C4%8Dilnosti_poplavnega_sveta.html?id=TEnRNAAACAAJ&redir_esc=y)).

Podobno nesorazmerje med našo izkušnjo hoje ob reki, kjer smo Rižano venomer iskale in se ob poti večkrat vprašale, kje je Rižana, bile skorajda razočarane nad šibkim tokom, vonjem fekalij, debelo poraščenimi, spolzkimi kamni, reko, ki ni ustrezala našim predstavam o reki, je bilo zaznati tudi v odnosu do lokalnih predstav, ki sem jih srečevala na svojem prejšnjem terenu o trgovskih poteh po Istri iz prve polovice 20. stoletja. Pravzaprav se vse do danes nikoli nisem spraševala o Rižani, nikoli me ta reka, ki je venomer tekla ob mojih terenskih poteh, ni posebno zanimala, nikoli si jo nisem uspela natančno vizualizirati in vendar so bili moji terenski zapiski iz Istre polni Rižane (navkljub temu, da so me takrat zanimale druge teme, in prav v tem je moč etnografije, saj se ne ozira na »naše« teme, je celostna in (potencialno) globoka). *Hodili smo prat perilo, hodilo se je mlet* (na Rižani je v prejšnjem stoletju delovalo več kot trideset mlinov!), *po vodo smo šli, smo se hladili v reki* … so štrleli stavki iz moje etnografije trgovskih poti po Istri. Rižana se je pretakala tudi v besedah in skulpturah lokalnih umetnikov, pesnic in kipark.

Spomini na Rižano, foto: Ana Jelnikar

Dojemanje reke pa se v primerjavi z mojim ni razlikovalo zgolj zaradi letnega časa hodinarja (izvedli smo ga v nizkem vodostaju), temveč je razlika pričala tudi o (ne)izkušnji vsakodnevnega življenja z reko. *Dva fantka sta se utopila*, mi je razložila gospa, ki živi tik ob reki. *Ko sem se preselila sem, nisem mogla zaspati zaradi šumenja*, nam je povedala gospa, ki se je sem priselila. *Ne tako dolgo nazaj smo imeli poplavo, je prišla voda v hiše*, je razlagala prijateljica ribiča. *Najbolje bi bilo, da bi reko pustili na miru, tudi tisti, ki jo želijo zaščititi*, je rekel ribič. Sama sem slišala samo šumenje vlaka in avtomobilov, ni mi bilo jasno, kako bi se v Rižani lahko kdo utopil, kako bi lahko ta neznatna rečica prestopila bregove, kaj šele pragove hiš in ja, sprehod ob reki je v meni budil klice okoljevarstvenega aktivizma, ki ga je bilo treba ozavestiti pred nadaljnjimi koraki. Ko smo ob šumenju cest in luke, v soparni vročini izpušnih plinov zaključevale svoj pohod in se spustile do izliva Rižane v morje, do t. i. pokopališča školjk, školjčne sipine, ki se je ob urejanju Luke Koper dvignila skorajda iz »drugega sveta«, iz podmorja, je bilo težko ostati nevtralen. In kljub temu, da (ekstremni) enkratni dogodki (najverjetneje) pustijo večji vtis kot ponavljajoči se vsakdan, kot smo ugotavljali ob hidrološkem predavanju, so bile perspektive, prostori in akterji, ki sem jih uspela na tem dolgem začetku raziskave oplaziti, nadvse raznoliki, hoja ob reki pa je v meni pustila globok pečat, precej drugačen, kot bi ga dobila ob poslušanju pogovorov o reki, intervjujih o reki. Naslednji dan, ko je bila izkušnja hoje že za nami, smo se srečale še z dr. Vesno Mikolič iz Znanstveno-raziskovalnega središča (ZRS) Koper, vodjo projekta MiR – Od mlina do mlina. Morje in reka, mlinščice in Rižana (https://www.zrs-kp.si/index.php/2020/04/06/mir-morje-in-reka-mlinscice-in-rizana/) , ki ga financira Evropski sklad za regionalni razvoj. Opisala nam je idejo kulturnih prizorišč ob reki in nas popeljala ob prijetno zasenčenih in skritih delih Rižane v okolici Dekanov, ob tem pa je na dan priplavala neka druga realnost. Projektifikacija reke, entuziazem lokalnih akterjev, vključenih v projekt, kot tudi zadrege ob trasiranju poti ob reki, ki so prečile privatna zemljišča, in drugi lokalni konflikti. Vesna nam je predstavila idejo rečnih prizorišč, kjer bi ob večerih brali pesmi, poslušali glasbo, si pripovedovali zgodbe in nas zazibala v eno izmed rečnih prihodnosti. Ko sem vse skupaj stresla na papir, je pred mano ostala naloga uglaševanja rečne večglasnosti in oblikovanje metodologije, ki bi v antropološki perspektivi zaobjela to rečno večglasnost. Meandri eseja in spomini na lastne korake ob reki so nam omogočili prvi potop v snov raziskave.

Antropologijo zanimajo večkrat nevidne samoumevnosti, pri tem pa skozi tehnike opazovanja z udeležbo, pogovore, prisluškovanja (reki, ljudem, kameninam, podnebju …) gradi mozaik različnih glasov, kjer reflektira tudi lastno pozicijo. V primeru Rižane opazujem, kako ljudje živijo z reko, kako jo razumejo, slišijo, vidijo, okusijo, raziskujejo, kako o njej pišejo, pri tem pa, kakor ugotavljam ob koncu tega dolgega opisa začetka raziskovanja Rižane, nikakor ne stopam na nov teren. Istra, ki me spremlja že dalj časa, je območje, zaznamovano s heterogenimi in »premikajočimi« se podobami krajev, ljudi in stvari, ki tvorijo pomemben del kulturne, gospodarske in politične zgodbe Evrope. Jadransko morje je od nekdaj opredeljevala pozicija mejnega prostora med rivalskimi imperiji in državami (tj. muslimanskim Vzhodom in krščanskim Zahodom, habsburškim in otomanskim imperijem ter Beneško republiko), etničnimi, jezikovnimi in nacionalnimi ločnicami med prebivalci obale in zaledja ter mejnega območja med komunističnim Vzhodom in kapitalističnim Zahodom (po letu 1945) in drugimi sodobnimi regionalnimi ločnicami (npr. Mediteran–Balkan–Srednja Evropa). Na tem, relativno majhnem, geološko raznolikem prostoru, gosto prepredenim z mejami, potmi, rekami, obdajajočim morjem, diskurzi, podobami, spomini, preteklostmi in prihodnostmi, ki mezijo spodaj in zgoraj, se zdi, da je »vsega preveč«, ter da je ena izmed osrednjih in vedno znova sedanjih taktik akterjev tega prostora izogibanje in prilagajanje (Rogelja in Spreizer 2017 (https://www.springer.com/gp/book/9783319518954)). Nekakšna inherentna izmuzljivost, ki brbota pod pokrovko rivalskih imperijev, držav, kapitalskih in infrastrukturnih mrež in se roga ločevanju in obvladovanju, saj so v vsakdanji perspektivi Istre stvari prehodne, mejniki med naravo in kulturo pa, opazujoč reko, niso zgolj porozni, temveč prepleteni, podpirajoč Descolajevo tezo (https://www.studia-humanitatis.si/content/onstran-narave-kulture) , da je ločevanje narave in kulture posledica zgodovinskega procesa oblikovanja moderne kozmologije. Prav tako sam koncept rivalstva v perspektivi reke lahko zagledamo kot mnoštvo sobivajočih prepletov, nekakšen procesualni in nikoli dokončani pletež, sledeč antropologu Timu Ingoldu (2010 (http://eprints.ncrm.ac.uk/1306/)), venomer odtekajoč in zazrt v prihodnost. Zdi se, da prostori, skozi katere, po katerih in s katerimi teče Rižana, rastejo v medsebojnem prepletu, vidnem v infrastrukturnih, idejnih in dogovornih posegih in v dialogu z danimi, spreminjajočimi se in vedno znova odtekajočimi okoliščinami.

Opazovanje Rižane se je skozi uvodni hodinar in metodo pisanja raziskovanih esejev v naslednjih mesecih zgostilo na refleksijo različnih, a vendar pretakajočih prizorišč odtečene sedanjosti (podzemlja, izvira, podmorja, delovišč, zabavišč in oaz, črt, vijug in vozlišč cest, železnic in cevi, kot tudi izmuzljivega in dvoumnega izliva), ki ponujajo kritično refleksijo obravnavanega prostora v veččasovni in večprostorski perspektivi reke. Prizorišča delujejo kot ustavljeni rokavi reke, kjer klasično antropološko opazovanje z udeležbo in modeliranje postane lažje, čeprav zgolj za hip, dokler voda spet ne odteče ali odmezi drugam. A vse to je že druga zgodba, ki prestopa bregove začetka.